

Ірина Тюрменко

ІВАН ОГІЄНКО (МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН)

Іван Іванович Огієнко (1882–1972) – визначний державний, громадський, релігійний діяч, учений, перу якого належить понад тисяча наукових праць з культурології, мовознавства, славістики, історії церкви, літературознавства тощо. Досконало опанувавши старогрецьку та старосврейську мови, вчений

здійснив перший український автентичний переклад Біблії, що принесло йому світове визнання.

І.І.Огієнко народився в містечку Брусилів (сучасна Житомирщина) 2 (15) січня 1882 р. Першу освіту дістав протягом 1892–1896 рр. у брусилівській чотирирічній народній школі, яку закінчив з відзнакою. У 14 років І.Огієнко склав іспити до чотирирічної військово-фельдшерської школи у м. Києві, навчання в якій було безплатним. Після її закінчення у 1900 р. І.Огієнка направили, з обов'язком відслужити шість років за безплатно набуту освіту, помічником лікаря до відділу психіатричних і нервових хвороб Київського військового шпиталю.

Склавши екстерном іспити в Острозькій гімназії, І.Огієнко 6 червня 1903 р. отримав атестат зрілості за № 434, що дало йому право вступити до Київського університету Св. Володимира на медичний факультет. За порадою проф. Т.Флоринського, у 1904 р. І.Огієнко переходить на історико-філологічний факультет, обравши фах російської філології. За успіхи у навчанні йому було призначено стипендію Кирила і Мефодія, що надавалася кращим студентам зі слов'янської філології. Одночасно його було звільнено від плати за навчання. У формуванні засад наукової діяльності І.Огієнка відчутний вплив здійснили такі визнані вчені, як М.Бубнов, С.Голубев, М.Дашкевич, М.Довнар-Запольський, А.Лобода, В.Перетц, Т.Флоринський та ін. Однак визначна роль належала професору В.М. Перетцю (1870–1935), котрий створив наукову школу – “Семінарії російської філології”. Програма школи виходила за межі суто наукового студентського гуртка, була однією з ланок загального плану українізації університетської освіти, виробленого В.Перетцем у 1906 р. Фактично “Семінарії” став осередком формування національної еліти, яка залишила відчутний слід в історії української культури ХХ ст. Дослідження найрізноманітніших проблем з історіографії, археографії, палеографії, діалектології, текстології, історії давньоруської літератури, методології літератури, поезики, історії церковнослов'янської літератури, міфології; наукові відрядження до Вільно, Санкт-Петербурга, Полтави, Катеринослава, Житомира, Москви, Ніжина сприяли становленню І.Огієнка як ученого.

У 1909 р. І.Огієнко закінчив Київський університет Св.Володимира. Крім основних випускних екзаменів, він захистив дипломну працю “Ключ разуменія” Іоанікія Галатовського”, за яку отримав диплом першого ступеня, склав додаткові іспити на звання учителя гімназії та прогімназії з історії християнської церкви та історії грецької літератури, що надало йому право викладати у навчальних закладах. За клопотанням проф. В.Перетца 5 березня 1911 р. І.Огієнка було затверджено професорським стипендіатом по кафедрі російської мови та словесності строком на два роки. Однак строк навчання було продовжено до 1915 р. з причини відставання від графіку складання магістерських іспитів з-за того, що скрутне матеріальне становище вимагало поєднання навчання з напруженою педагогічною працею. Склавши 1915 р. магістерські іспити та отримавши ступінь магістра, І.Огієнка було затверджено з 28 листопада 1916 р. у званні приват-доцента університету Св. Володимира. Він почав читати курс з історії східнослов'янського наголосу, але без грошового утримання, що змусило його не переривати педагогічної діяльності в інших навчальних закладах міста.

Протягом 1905–1916 рр. Огієнко реалізується як науковець, громадський та національний діяч. У 1905 р. він почав професійно співпрацювати з газетами “Громадська думка”, “Рада”; з 1907 р. – активний співробітник, а згодом і член “Українського наукового товариства”, створеного М.Грушевським в Києві у 1907 р., коректор та неофіційний редактор його друкованого органу – “Записок наукового товариства в Києві”; член Київського осередку “Проствіта” та багатьох наукових товариств, в тому числі – Нестора-Літописця; автор понад 80-ти наукових розвідок, навчально-методичних праць, літературних та публіцистичних творів. Пориває І.Огієнко і з вимушеною двомовністю. Цей період важливий з огляду на формування І.Огієнка як громадського діяча чий патріотизм та добротність носили дієвий характер, визначивши надалі сутність його життєвої позиції.

За часів Української революції (1917–1920 рр.) І.Огієнко повною мірою реалізує свій потенціал науковця, державного та громадського діяча. У 1917 р. він спричинився до організації Українського народного університету в Києві, ввійшов до

шкільної ради Генерального Секретаріату освітніх справ, що розроблювала засади реформи національної системи освіти. У 1918 р. став членом комісії з організації системи вищої освіти на базі Українського народного університету та прилучився до вироблення нового статуту для українських університетів, брав безпосередню участь у створенні Української науково-педагогічної академії післядипломної освіти, і нарешті – активний організатор, фундатор та перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету, що урочисто відкрився 22 жовтня 1918 р. “Наш Університет, – підкреслював І.Огієнко на його відкритті, – український по духові й устроєві, а наша мета – науковий дослід і виховання молоді. Університет виховуватиме інтелігенцію, буде вселяти любов до інших народів, якщо ти руський – то будь руським, якщо ти поляк – то будь поляком, якщо ти єврей – то будь євреєм. Університет буде зв'язком між професорами та студентами, що дасть змогу працювати разом на користь рідної України”¹.

Перебуваючи в епіцентрі державного і громадського життя, вчений намагався, однак, бути поза політикою. Його політична орієнтація та суспільно-політичні погляди протягом життя зазнали суттєвої трансформації. І.Огієнко здійснив перехід від соціал-федералістського табору, до якого приєднався у 1917 р., до відмови від участі в будь-якій партійно-політичній роботі з квітня 1918 р. Його позапартійна і позафракційна позиція набула офіційного оформлення наприкінці 1918 – на початку 1919 рр., коли він як безпартійний міністр увійшов до першого складу уряду Директорії УНР на чолі з В.Чехівським. Учений чітко розрізняв державно-адміністративну роботу від суто політичної. Він був далекий від внутрішньопартійних чвар та міжпартійних протистоянь. Навіть тоді, коли міністерський портфель можна було здобути лише за умов партійної приналежності, вчений рішуче відмовлявся від вступу до будь-якої соціалістичної партії. Зокрема, гостра ситуація склалася з призначенням нового кабінету міністрів уряду Директорії в еміграції 1921 р. І.Огієнко висловився з цього питання досить категорично, посівши принципову позицію: або йому надається демісія, або він очолюватиме Міністерство ісповідань як міністр, а не як керуючий. Тільки втручання

С.Пеглюри владнало справу. І.Огієнко залишився на посаді міністра².

До українських політичних партій соціалістичного спрямування І.Огієнко ставився толерантно, виявляючи прихильність до соціалістів-самостійників і відверто негативно сприймаючи більшовизм. У спогадах, присвячених І.Липі, вчений відзначав, що йому особливо близькі такі гасла самостійників, як ідея української державної самостійності і незалежності. Активно співпрацюючи з самостійниками у створенні проекту української конституції, він зробив мовну редакцію, написав розділи про освіту й релігійні справи та виділив, як Головувповноважений уряду УНР, гроші на видання її проекту в 1920 р.³ Урядовець в його розумінні повинен мати, насамперед, державницький світогляд, працювати на державу та її народ, а не відстоювати в уряді інтереси політичної партії. Протягом життя І.Огієнко так і не вступив до жодної політичної партії, дотримуючись принципу позапартійності та позафракційності.

Ідейно-політичні погляди І.Огієнка характеризувалися консервативно-демократичним спрямуванням, поміркованістю, виваженістю оцінок як історичного минулого, так і сучасних йому подій. Він був противником соціальних потрясінь, визнавав з усіх типів революцій лише національно-визвольні. Найкращою формою державного устрою вважав республіку, засновану на демократичних засадах. В цьому його переконав негативний історичний досвід одноосібної влади цілої низки українських гетьманів. І.Огієнко застерігав майбутню генерацію борців за державну незалежність від захоплення лозунговою демократією, популізму, розбрату в національно-визвольному таборі, доводив важливість врахування у державному будівництві релігійного фактора, обстоюючи духовну єдність нації на засадах православ'я, як запоруку її соборності.

Активна діяльність на ниві національно-культурного відродження стала вирішальним важелем у затвердженні І.Огієнка міністром освіти й мистецтв в уряді Директорії УНР. Перебуваючи на цій посаді з січня по квітень 1919 р., а як радник міністра – по червень 1919 р., І.Огієнко продовжив курс попередніх українських урядів, спрямованих на створення

єдиної національної системи освіти на засадах демократичності, спадкоємності, послідовності і доступності всіх видів і форм навчання, на вдосконалення структури управління національної освіти, на створення системи підготовки та перепідготовки кадрів учителів. Сильними елементами його освітянської політики стало запровадження закону про державний статус української мови (січень 1919 р.), завершення правописної реформи (січень 1919 р.) та поступове введення безплатного початкового навчання (лютий 1919 р.). І.Огієнко був одним з організаторів Свята української Соборності (злука УНР і ЗУНР), проведеного на Софіївському майдані 22 січня 1919 р.

З вересня 1919 р. – по вересень 1922 р. І.Огієнко – міністр ісповідань в уряді Директорії. Він доклав зусиль до відновлення роботи апарату міністерства, до налагодження стосунків з Константинопольським (Вселенським) Патріархом та розроблення засад єдиної помісної церкви. І.Огієнко належав до тієї когорти українських діячів-державників, яка відстоювала ідею створення незалежної національної церкви. Він став одним з ініціаторів та активних поборників надання православної церкві в Польщі статусу автокефалії. Як розважливий політик, І.Огієнко дотримувався концепції толерантного ставлення до церков різних конфесій; намагався об'єднати в єдине ціле українські православні громади, розкидані по світу; відновив діяльність української церковної ради; організував систему богословської освіти, доклав зусиль до створення національного єпископату, до перекладу богослужбових книг українською мовою, до організації допомоги політичним біженцям з України; відновив випуск "Вісника Міністерства Ісповідань" та організував видавництво "Українська Автокефальна Церква".

В листопаді 1919 р. через несприятливе військово-політичне становище український уряд на чолі з Пеглюрою вимушений був евакуювати до Польщі. Згідно з рішенням Ради народних міністрів (РНМ) від 15 листопада 1919 р. про "повновласть", що надавалась міністру ісповідань і ректору Кам'янець-Подільського державного українського університету І.Огієнку "з моменту залишення Урядом Української Народньої Республіки м. Кам'янець і району Поділля", І.Огієнко

призначався Головуповноваженим уряду УНР в залишеному урядом районі⁴. Надана йому "повновласть" сприяла створенню на території Кам'янця-Подільського та прилеглих земель своєрідної форми державної влади, яка дістала назву Головуповноваженого управління уряду УНР. Фактично це був державний осередок, що репрезентував український уряд на окупованій території. Посада Головуповноваженого передбачала також виконання І.Огієнком функцій міністра з питань освіти, ісповідань, фінансів, юстиції тощо.

Ймовірно, що сам С.Петлюра спочатку не надавав суттєвого значення структурі влади Головуповноваженого управління. Проте з часом, коли І.Огієнко, наділений "повновластю", відновив державний апарат, і не лише організував до праці урядовців, якими був переповнений Кам'янець-Подільський, а й почав активно займатися створенням військових формувань, ставлення Головного Отамана різко змінилось. Певною мірою цьому сприяли і донесення, що йшли до С.Петлюри від представників різних партій і центральних урядових структур⁵.

Безперечно, С.Петлюра боявся державного заколоту, бо сам факт відновлення державних структур на території України створював для цього прецедент. З тим, щоб мати уявлення про характер управління та ставлення І.Огієнка до центрального апарату влади, в Кам'янець-Подільський почергово приїжджали особистий ад'ютант С.Петлюри О.Доценко, міністри А.Лівицький та І.Мазепа. Зустрічаючись з польським комісаром А.Мінькевичем, А.Лівицький та І.Мазепа погодились з його пропозицією про необхідність обмеження функцій посади Головуповноваженого. І.Огієнко добре розумів причини перестороги центрального уряду, але намагання звести його статус до рівня "Головуповноваженого по справах перенесення центральних українських установ за лінію фронту" було не лише образливо з огляду на відданість та чесність його служби, а й не давало можливості плідно працювати, обстоюючи інтереси УНР. Про це, власне, писав І.Огієнко в листі до Головного Отамана від 12 березня 1920 р., прохаючи відновити його попередні повноваження чи надати демісію⁶.

Про недовірливе ставлення Голови Директорії до Голов-

уповноваженого уряду УНР засвідчує і сам І.Огієнко в своїх спогадах про приїзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського. З наказу Головуповноваженого про оголошення неробочим днем 28 квітня 1920 р. у зв'язку з приїздом С.Петлюри видно, що І.Огієнко чекав на Головного Отамана ще наприкінці квітня, вважаючи його відсутність на терені України конче несприятливою обставиною для української справи⁷. Тому, коли С.Петлюра нарешті зважився на приїзд 1 травня 1920 р., І.Огієнко влаштував йому пишну зустріч, підкреслюючи тим бажаність і необхідність Головного Отамана бути разом із його народом.

Водночас І.Огієнка глибоко вразив факт, що на пероні С.Петлюра спочатку прийняв рапорт від українського війська, потім польського воєводи Поділля і лише в останню чергу підійшов до головного представника свого уряду – І.Огієнка. Мабуть, цим С.Петлюра волів показати другорядне значення Головуповноваженого в урядовому апараті. Як пригадає І.Огієнко, в особистій розмові з ним Петлюра дещо конкретизував причини такого ставлення: "іще вчора я йнакше думав, але швидко переконався тут в іншому, і почув про Вашу державну працю багату такого, чого давніше в Варшаві не знав, і що змушує мене тепер в імені України сердечно Вам подякувати"⁸.

Потрібно віддати належне І.Огієнку, який не перебільшував повноважень наданої йому влади, не став протиставляти створений ним державний апарат центральному управлінню, провокувати конфліктні ситуації. Навпаки, як свідчать протоколи засідань Комітету при Головуповноваженому уряду УНР та журнали засідань РНМ, всі питання, що виходили за межі його компетенції як Головуповноваженого уряду УНР, І.Огієнко передавав на розгляд, вирішення та затвердження до РНМ, стежив, щоб всі прийняті рішення не виходили за межі чинного законодавства УНР. Залишаючись членом РНМ, лише впродовж 1920 р. він близько 130 раз брав участь у її засіданнях, а з доповідями, виступами, заявами, звітами виступив близько 70 раз. Через від'їзд у службових справах Голови РНМ Прокоповича, І.Огієнка було затверджено 12 вересня 1920 р. заступником голови РНМ. З вересня до середини жовтня 1920 р. він очолив і провів близько 30 засідань РНМ.

Негативно поставився І.Огієнко і до Української національної ради, створеної на початку січня 1920 р. Цей політичний орган відкрито виступив проти уряду, поставивши своїм завданням оголосити владу С.Петлюри поза законом. До складу Української національної ради входили представники всіх політичних партій, що знаходились у Кам'янці-Подільському. І.Огієнко підкреслював, що своєю діяльністю вона лише послаблювала позиції української влади в місті, тому була лише "на руку полякам". Особливо не приймав І.Огієнко досить поширеної поміж політичними діячами практики інтриг і доносів. Це, як вважав учений, "не було в інтересах української справи", створювало ворожечу у відносинах, недовіру один до одного. Власне, таку деструктивну діяльність політичних партій та їх деяких лідерів І.Огієнко вважав однією з негативних тенденцій визвольної боротьби.

Діяльність І.Огієнка, як Головуповноваженого уряду УНР, спрямовувалась на збереження й відновлення роботи державного апарату влади та налагодження його роботи, на забезпечення громадського порядку та спокою, на вироблення політичної лінії у відносинах з поляками, на захист українського населення від посягань польської влади, на соціальне забезпечення держслужбовців та захист незабезпечених верств населення, на охорону державного майна та вироблення системи заходів по перешкодженню його розкрадання й розбазарювання, на стабілізацію української валюти, матеріальну підтримку українського театру, преси, шкільної та університетської освіти, на створення військової школи та утримання військових підрозділів, що знаходились на території Кам'янця-Подільського, на боротьбу з поширенням інфекційних хвороб тощо. З 22 червня 1919 р. І.Огієнко – організатор і керівник Кам'янець-Подільської філії Українського Червоного Хреста.

Законодавчим органом, своєрідним парламентом на території, окупованій поляками, став Комітет при Головуповноваженому уряду УНР, який було створено згідно з постановою РНМ від 15 листопада 1919 р. До Комітету ввійшли представники від різних міністерств і центральних державних установ, що залишились в Кам'янці-Подільському після

евакуації уряду. Склад Комітету не був постійним. Частково він змінювався й оновлювався впродовж свого існування. І.Огієнку вдалося знайти необхідний баланс для налагодження з Комітетом нормальних ділових стосунків, уникаючи суперечок і конфліктів. Загалом Головуповноважений проводив курс на централізацію управління, але це було виправдано з огляду на складність політичної ситуації.

З моменту створення Комітету, тобто з 15 листопада 1919 р., до тимчасового припинення його діяльності було проведено 45 засідань. У зв'язку з відновленням праці державних центральних установ останнє засідання Комітету відбулося 24 квітня 1920 р. Проте його не було скасовано, а лише реорганізовано з функціями бывшего Комітету в Раду, про що свідчить відповідний наказ І.Огієнка від 18 травня 1920 р. Рада при Головуповноваженому зберігала функції і повноваження Комітету при значному зменшенні свого складу.

Перебуваючи на посаді Головуповноваженого уряду УНР, І.Огієнко намагався реалізувати і власну концепцію адміністративного управління, яка базувалась на засадах колегіальності та принципів демократизму. Поряд із Комітетом він створив структуру виконавчої влади, якою стало Управління при Головуповноваженому, що складалося з галузевих відділів та громадсько-політичної ради. В структуру Управління було введено і референтури, що репрезентували розформовані міністерства.

Колегіальні функції в Управлінні виконувала громадсько-політична рада. Як згадував І.Огієнко, після від'їзду уряду у листопаді 1919 р., він "негайно скликав чоловічих членів усіх українських партій до Університету на нараду... Я докладно проінформував присутніх про гірку безвихідну нашу ситуацію, підкреслив, що Уряд, виїжджаючи, не дав мені жодних вказівок, і запропонував зібраним рятувати ситуацію й створити у Кам'янці малий "парламент" так, щоб сам парламент перетворився на постійну інституцію, а її президія поділила владу зо мною"⁹.

Коло питань, на вирішення яких поширювались повноваження громадсько-політичної ради, до речі, як і сфера діяльності Головуповноваженого уряду УНР, характеризувалось різноплановими проблемами загальнодержавного і міського значення. Зокрема, велике коло питань вимагало

невідкладного вирішення у зв'язку з наданням м. Кам'янцю-Подільському статусу тимчасової столиці УНР, а саме: охорона майна, ліквідація центральних установ, опікування урядовцями, вирішення всього комплексу проблем внутрішнього міського характеру: адміністративно-санітарного, громадської опіки, торгівлі, промисловості, шляхів, комунікації, війська, фінансів, судочинства. Рада Головуповноваженого складалася з колегиї радників. До її структури входили фінансова, військова, санітарна комісії, особиста канцелярія Головуповноваженого. Така організація, на погляд І.Огієнка, надала раді "характеру державного й більше ділового"¹⁰.

І.Огієнко, з притаманним йому тяжінням до централізму, намагався об'єднати представників різних політичних течій і партій (по одному з кожної) та представників національних меншин з метою збереження державного осередку української влади в умовах польської окупації. Тому до ради ввійшли представники від соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, народно-республіканської, трудової партії та партії хліборобів-демократів. З-поміж членів ради були М.Корчинський, В.Голубович, І.Липа, С.Баран, І.Кобза, М.Білинський та ін. І.Огієнко рішуче відкидав партійний принцип, за яким будувалася діяльність як уряду УЦР, так і уряду Директорії протиставляючи їм принцип професіоналізму.

31 жовтня 1920 р. Голова Директорії С.Петлюра, Голова РНМ А.Лівицький та Головуповноважений міністр І.Огієнко підписали постанову про ліквідацію Управління Головуповноваженого уряду УНР. І все ж, найпліднішими у діяльності І.Огієнка були вісім місяців – з листопада 1919 р. по липень 1920 р. Хоча не всі задуми були зреалізовані, це не применшує значення його державницької праці. В історії визвольної боротьби І.Огієнку належить вагоме місце. Саме завдяки створенню життєздатного апарату державного управління, об'єднанню зусиль різних політичних партій і національних меншин, І.Огієнку вдалося зберегти осередок української державності на Поділлі, що продовжило існування влади Директорії на терені України.

Вимушена еміграція, що почалася з листопада 1920 р., стала для І.Огієнка роками важких випробувань та поневірянь.

Основними центрами української еміграції в Польщі стали Тарнів, де у готелі "Брістоль" знаходився політичний центр українського визвольного руху, Ченстохів, Львів, табори інтернованих в Калиші, Щепйорні, Стрількові, Олександрові тощо. Зокрема, у Тарнові для організації життя емігрантів на польській території 19 листопада 1920 р. була створена Спеціальна комісія з евакуації і розташування установ УНР. Як один з її підрозділів діяла "Комісія по розташуванню установ У.Н.Р.", очолювана І.Огієнком. В обов'язки Комісії входило вирішення найрізноманітніших питань життя емігрантів: їхнього побуту, реєстрації, медичного обслуговування, освіти, працевлаштування, налагодження стосунків із польською владою тощо. Однак велике навантаження, що лягло на плечі І.Огієнка, зумовило його рішення про відставку, прийняту урядом 6 грудня 1920 р. з одночасним висловленням подяки за наполегливу та самовіддану працю.

Перебуваючи на терені Польщі з 1920 р. по 1944 р., вчений пройшов шлях від "бездомного і бездолного, голодного емігранта", до ординарного професора Варшавського університету (1925–1932), редактора і видавця українських часописів "Рідна мова" (1933–1939) і "Наша культура" (1935–1937) та митрополита Холмсько-Підляської єпархії Автокефальної Православної церкви в Польщі (1940–1944). Польський період був надзвичайно плідним як в творчому, так і в громадському житті вченого. За двотомну наукову працю "Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол 1560-х р.", написану 1930 р., І.Огієнко отримав ступінь доктора філософії в університеті ім. Т.Масарика у Брно (Чехія). З 1923 р. він – член НТШ у Львові (входив до філологічної, бібліографічної секції та Ліги української культури), а з 1931 р. – дійсний член Польського мовознавчого товариства; у 1926 р. став одним із співзасновників та найактивніших авторів наукового видання "ЕЛПІС" (1926–1934), історично-літературного альманаху "Визволення України" (1932); голова Товариства допомоги українським студентам вищих шкіл у Варшаві (1929–1931), член науково-дорадчої колегиї відділу стародруків при Варшавській публічній бібліотеці тощо.

Важкий емоційний стан, пов'язаний з програмим "боєм за державність," складна атмосфера, що панувала в середовищі

української еміграції, матеріальні нестатки підсилювалися особистою драмою, якою стала для І.Огієнка врата у 1937 р. його дружини, відданого друга і соратника – Доменіки Данилівни Огієнкової. Всі життєві труднощі та негаразди І.Огієнко долав напруженою та несамовитою працею. Вона рятувала вченого від зневіри та надавала іншим приклад незламності волі та сили духу. В неї вчений вкладав усю душу та гарячу любов. Його життєве кредо, попри всі негаразди, лишалось незмінним: “Не звертай уваги на особисті негоди”, “побори свою нужду”, “праця – це обов’язок нашого життя, ціль нашого життя”, “творча праця – найбільша нагорода людині за роботу”¹¹. Життя у праці, сполучені в органічне ціле, визначили особистісну сутність вченого, стали основою буття та джерелом його величезної життєздатності.

З 1921 р. І.Огієнко вперше звернувся до Британського й Закордонного Біблійного товариства з пропозицією про переклад Біблії українською мовою. Але тісна співпраця з цим товариством почалася лише з 1 квітня 1936 р., коли була підписана угода про завершення перекладу Св. Письма до 1940 р. У 1939 р. було видано Новий Заповіт і Псалтир, але видання повного тексту Біблії затяглося через лихоліття воєнного часу. Безпосередня підготовка до друку повного тексту Біблії тривала протягом 1955–1958 рр. В історії національно-релігійної думки це було перше автентичне видання Св. Письма українською мовою. У 1955 р. за фундаментальну працю у справі перекладу Біблії І.Огієнка було обрано почесним дожиттєвим членом Британського й Закордонного Біблійного товариства. Україномовний текст Св. Письма у перекладі митрополита Іларіона за рішенням Московського Патріархату було перевидано 1988 р. на відзнаку тисячоріччя прийняття християнства на Русі. “Я зробив, що міг, а решту дороблять наступники”, – писав митрополит Іларіон завершуючи свою “ціложиттєву працю”. Зараз переклад Біблії за редакцією І.Огієнка слугує одним з джерел для створення сучасного україномовного тексту Св. Письма.

Очоливши в 1940 р. Холмсько-Підляську кафедру в сані архієпископа, І.Огієнко, наречений духовним ім’ям Іларіон, всі свої зусилля спрямовував на відродження національно-культурного життя в епархії. Розробивши концепцію віднов-

лення автокефалії Української православної церкви, він намагався відродити ідеологію та історичні традиції українського православ’я. Митрополит Іларіон створив Консиситорію з пресовими органами; в практику церковного життя ввів українську мову; у травні 1943 р. – відкрив Холмську духовну семінарію; започаткував бібліотеку та архів. Владика дбав про те, щоб забезпечити учнів підручниками, створив погребовий фонд на випадок смерті та допомогувати касу для священно- й церковнослужителів, притулок для старців, заснував спеціальні стипендії для українських учнів середніх шкіл, які були з бідних родин, рятував від смерті українців, що потрапили до німецького полону – як військовополонених, так і цивільних громадян, духовно об’єднував українську еміграцію, захищаючи її від лихоліть військового життя. У 1942 р. владика Іларіона було обрано на Митрополитичий престол в Києві. Але німецька влада не видала дозволу на виїзд з території Польського Генерал-губернаторства “українському патріоту”, що прагнув не автономного, а негайного автокефального оформлення українського православ’я в одній помісній церкві. “Служити Богу – то служити народові”, – гасло висунуте Владикою в день архієпископської інтронізації 3 листопада 1940 р., визначило не лише глибоке розуміння ним засад Св.Письма, але сутність його життєвого кредо. В березні 1944 р. Собор єпископів Автокефальної православної церкви в Польщі надав владіці Іларіону почесний титул митрополита з правом носити білого клобука.

Наступ радянської армії змусив митрополита Іларіона виїхати з Холма 18 липня 1944 р. Польські Крилиці, словацький Плес, знову польські Закопане і Краків, а з січня по квітень 1945 р. – австрійській монастир Герцогенбург біля Відня, і нарешті з травня 1945 по вересень 1947 р. – Лозанна (Швейцарія) – такий шлях повоєнних поневірянь пройшов не лише митрополит, а й багато українських емігрантів.

З вересня 1947 р. по березень 1972 р. митрополит Іларіон у Вінніпезі, в Канаді. 8 серпня 1951 р. Надзвичайний Собор Української Греко-православної церкви в Канаді обрав його Першоєрархом. На канадській землі Владика спрямував свою діяльність на розбудову церковного життя, відновлення

цілісності українського православного руху, об'єднання української еміграції, подолання почуття меншовартості українців в умовах панування чужої культури. Він – засновник науково-популярних журналів “Слово істини” (1947–1951), “Наша культура” (1951–1953), “Віра й культура” (1953–1967); член Інституту дослідів Волині у Вінніпезі, Науково-богословського товариства у Вінніпезі, Української Вільної Академії наук тощо.

Одним із важливих здобутків діяльності владики Іларіона в Канаді стала активізація роботи богословського факультету (Духовної академії), відкритого в 1947-1948 рр. при Колегії Св. Андрея. Деканом богословського факультету з 1951 р. був владики Іларіон. Ієрарх добре розумів значення університетської освіти для підготовки богословів. Тому з 1958 р. він розпочав роботу, спрямовану на приєднання Колегії до Манітобського університету, що сталося 14 червня 1962 р. 4-5 липня 1964 р. пройшло урочисте відкриття побудованого на території університету приміщення Колегії Св. Андрея. Колегія готувала священників для Української православної церкви Канади і Америки. Навчання в ній було розраховане на чотири роки з видачею ступенів ліценціата теології і бакалавра богослов'я. Тут можна було отримати і ступінь доктора теології, але вступати до цього навчального закладу дозволялося лише після закінчення першого року навчання в університеті. Відкриття Колегії мало велике значення для розвитку церкви в еміграції, оскільки без фахово підготовлених священників українське православне життя не мало б перспективи продовження і самовідтворення.

Великою заслугою митрополита Іларіона було здійснення в 1960 р. духовного єднання українських православних церков в Канаді, США та інших країнах. Помер І.Огієнко (митрополит Іларіон) 29 березня 1972 р. Він залишив по собі не лише невичепну скарбницю людської мудрості, а й подав приклад величі духу, невгасимої любові до свого народу та наполегливої праці задля його добра.

І.Огієнко належав до тієї когорти української інтелігенції, яка завжди перебувала в епіцентрі політичного, державного, наукового, релігійного та культурного життя України, Польщі, Канади та інших держав. Вчений мав досить широке оточення,

активно спілкувався з Б.Антоничем, Л.Білецьким, О.Бочковським, Я.Гординським, М.Грушевським, Д.Дорошенком, А.Животко, А.Кримським, Н.Королевою, І.Крип'якевичем, Ю.Липою, С.Масловим, В.Перетцем, Н.Полонською-Василенко, С.Петлюрою, В.Приходьком, П.Скоропадським, Й.Скрутенем, К.Студинським, С.Русовою, М.Шаповалом, С.Шелухіним, А.Шептицьким, В.Щербаківським та багатьма іншими визначними українськими діячами. Всі вони мали різні ідейні та політичні переконання. Але І.Огієнко ніколи не керувався ідеологічними принципами у своїх стосунках. Навпаки, він належав до тих небагатьох представників української інтелігенції, які намагалися об'єднати зусилля національної еліти на теренах культури і науки. “Я завжди був тим цементом, що об'єднував людей між собою, а ніколи не роз'єднував”, – писав І.Огієнко в листі до К.Студинського від 29 грудня 1938 р.¹² Водночас І.Огієнко був далекий від спрощеного зведення єдності до однаковості. Він вважав природним для людей, що вміють мислити, поділ на політичні партії та групи. Але зовсім неприпустимим, з його точки зору, було розпалювання між ними ворожнечі, яке, часом, доходило до нищення одне одного, не давало можливості нормально працювати¹³.

Науковий світогляд вченого не був сталим. Він зазнав певної еволюції: від непослідовності, суперечливості поглядів, тяжінням над ним наукових авторитетів, до визначеності методологічних засад наукової праці, широкого спектра гуманітарної тематики, сміливих наукових рішень, формулювання нових ідей та гіпотез, історіософського осмислення досліджуваних проблем. У своїй творчості вчений послуговався різними методами наукового аналізу. Він широко застосовував принципи історизму та об'єктивності (за І.Огієнком – історичної правди); порівняльно-історичний метод, методи системності, ретроспективи та універсалізму. Незважаючи на те, що вчений працював у край несприятливих умовах (відірваність від вітчизняних архівосховищ, неодноразова втрата особистого архівного зібрання), творчий доробок вченого вирізняється належною джерельною базою.

У науковій праці І.Огієнко застосовував популярний стиль викладу. Зробивши його своїм *profession de foi*, вчений вважав,

що наука не існує лише задля науки. Тому зважився на популярність викладу цілком свідомо, намагаючись зробити результати наукових знань доступними для широкого загалу та відродити традиції української гомілетики. Використання вченим джерельної бази, застосування наукових методів дослідження дають підставу говорити про науково-популярний характер його праць.

Важливим компонентом методологічного інструментарію Огієнка-дослідника був, розроблений ним, морально-етичний “катехізіс” науковця. Вчений – це “з ласки Божої людина, що саможер-товно відреклася цьогосвітніх принад для добра своєї науки”; яка здатна “вільно критикувати кожну працю”, коли для того є знання і наукове покликання; яка шанує іншу думку та автора цієї думки; яка не зводить в критиці свої особисті прорахунки; яка не йде на компроміс із власними переконаннями, ідейною та політичною кон’юнктурою, не переписує, не “підганяє історію” на власний розсуд, а відкрито й ясно говорить про все, “нічого не затаюючи, якою б трагічною не була правда”. Означені принципи були покладені вченим в основу його науково-дослідної праці¹⁴.

Науковий доробок І.Огієнка не співвідноситься з якоюсь конкретною галуззю знань. Це – широкий спектр гуманітарних досліджень. Творчість ученого можна поділити на наступні наукові напрями: мовознавство, літературознавство, історія, культурологія, педагогіка, теологія, філософія, гомілетика тощо.

За характером наукових досліджень І.Огієнко належав до представників української державницької школи, що почала складатися на початку ХХ ст. Перебуваючи під впливом ідей О.Бочковського, М.Грушевського, С.Дністрянського, В.Липинського, В.Старосольського та ін., критично переосмисливши новонародницьку, консервативну і національно-державницьку ідеологію, вчений однак не став наслідувати жоден з її напрямів, а трансформував у власну систему найраціональніші, на його погляд, ідеї, займаючи при цьому серединну позицію. Серед наукових інтересів ученого опинився не лише широкий спектр проблем державницького спрямування, але й ідея української державності слугувала за критерій історичних оцінок.

В Огієнковому розумінні поняття “державна” це – “те, що хто посів (посідання), власність, сила, влада, держава (в політичному значенні цього слова)”¹⁵. В низці праць, присвячених проблемам українського державотворення, вчений на конкретно-історичному матеріалі тією чи іншою мірою розкрив складові елементи держави, її ознаки, причини поразки у битві за державність. У науковому доробку Огієнка проблема державності здебільшого розглядалася в історико-практичній, а з огляду на пошук духовно-моральних чинників історичного процесу, навіть, і в історіософській площині.

В традиціях консервативного напрямку І.Огієнко звертався до аналізу історичного минулого, особливо визвольної боротьби українського народу за свою державність. Зокрема, він пильно вивчав причини поразки українського народу за державу часів Б.Хмельницького, доби Руїни, І.Мазепи, Української революції ХХ ст. Однак на відміну від В.Липинського, І.Огієнко відмовився від ідеї монархічно-спадкового державного устрою, зайнявши серединну позицію між трьома напрямками державницької школи. Так, в дусі консерватизму вчений підкреслював необхідність орієнтації на самостійну державу, а, йдучи за С.Дністрянським, О.Ейхельманом та частково М.Грушевським відстоював народоправство, яке б ґрунтувалося на засадах демократії та республікансько-демократичному устроєві.

Відкинувши монархічну ідею В.Липинського, І.Огієнко не відмовився від залучення Української православної церкви до державотворчого процесу. Саме засобами релігії, вважав учений, можливо здійснити морально-духовний розвиток нації і суспільства в цілому. І.Огієнко, як і В.Липинський, виступав за релігійну єдність, але з тією відмінністю, що ця єдність має відбутись на засадах православ’я. Споконвічно притаманне українському народові, воно впливало на формування менталітету українця, визначило сутність останнього, ставало його духовною основою. Ідеї духовної соборності української нації на засадах православ’я займають чільне місце в державницькій концепції І.Огієнка.

В контексті ідейних засад національно-державницького та консервативного напрямку вирішував І.Огієнко і питання про форму державного управління. Негативно оцінюючи автоно-

містсько-федералістські погляди М.Грушевського, І.Огієнка був переконаним самостійником і соборником. В розумінні І.Огієнка соборницька ідеологія – це територіальна і духовна єдність. Об'єднання українських земель в одній державі має ґрунтуватися на єдності духовній, яка визначається високим всенациональним рівнем розвитку культури, мови, свідомості, віри.

Як і В.Липинський І.Огієнко відстоював ідею політичної самостійності держави та опори на власні сили у вирішенні її внутрішніх проблем. Ця позиція чітко виявилася вже у період боротьби за українську державність у 1917–1920 рр. Зокрема, І.Огієнко був супротивником українсько-польського договору 1920 р., оскільки вважав, що останній зруйнував територіальну соборність України. Однак поразка національно-демократичної революції вплинула на трансформацію поглядів І.Огієнка у напрямку можливого використання військової сили Німеччини задля відродження української державності. Та вже перший практичний досвід довів облудність такого шляху. Вчений критично переоцінив не лише свої погляди, а й загалом підхід до використання зовнішньої сили в утвердженні Української держави як загальнополітичної лінії.

Важливе місце в концепції І.Огієнка належить визначенню рушійних чинників боротьби за незалежну українську державу. В цьому питанні вчений зайняв серединну позицію між представниками народницького напрямку з одного боку, та консервативного і національно-державницького – з іншого. Так, наслідуючи консервативну та національно-державницьку традицію, І.Огієнко відзначав провідну роль національної еліти у творенні держави, а в дусі народництва підкреслював важливість активної участі народних мас в суспільних перетвореннях, беручи соціально-економічний фактор за критерій історичної оцінки діяльності тих чи інших урядових структур та історичних осіб. Однією з причин відсторонення народних мас від творчих задумів еліти учений вважав невіршеність нагальних соціально-економічних проблем, нерухавання ідеологічною підготовкою народу. Українська державність, на погляд І.Огієнка, може відбутися лише на основі тісної співпраці народу і його національної еліти.

Розроблення проблем націогенезу стало важливою скла-

довою державницьких поглядів І.Огієнка. Українську державність вчений розглядав в тандемі з нацією. Він був свідомий того, що в умовах незалежної, самостійної держави нація завершує свій політичний розвиток. В контексті ідей національно-державницької школи вчений диференціює нації за типами, підкреслюючи слідом за О.Бочковським, що історичний шлях розвитку будь-якої нації пролягає від нації несвідомої до нації свідомої, а відповідно – від недержавної до державної.

І.Огієнко вважав, що нація існує навіть в умовах бездержавного життя. Народ, який має свою глибокорозвинену загальнонаціональну свідомість, мову, культуру вже є нацією, хоча і несвідомою. Свідомою нацією народ стане тоді, коли буде мати незалежну державу, як найвищий щабель її політичного та національного розвитку. “Свідомо нація – звичайно народ державний, і тільки як виняток – недержавний”¹⁶, – зазначав учений. Свідому націю від несвідомої, на його погляд, насамперед відрізняє наявність загальнонаціональної державницької свідомості та соборної літературної мови. Це положення наближене до концептуальних ідей В.Старосольського при визначенні об'єктивних (мова, культура) і суб'єктивних (воля, ідея) прикмет нації¹⁷.

Головною ознакою нації І.Огієнко вважав мову, яка має здатність об'єднувати людську спільноту, відрізняє один народ від іншого. Ступінь розвитку народу, рівень його національної свідомості відповідно визначається ступенем розвиненої літературної мови. На погляд І.Огієнка, панування лише місцевої мови породжує політичну й культурну анархію, що приносить народові безсилля, зазнайство, продажність, невігластво, винародовлення, зраду. Це положення впливало із концепції “духу народу”, що поширилася в західноєвропейській філософській думці кінця XVIII – початку XIX ст., а з українських учених її дотримувались М.Грушевський і Д.Донцов¹⁸. І.Огієнко розвинув теорію про душу, яку має всеосяжний Всесвіт і все, що в ньому міститься. Тому, за його вченням, душа притаманна не лише кожній людині, а й кожному народові. Вживаючи поняття “духова” культура, вчений наголошував на її зв'язку з “духом народу”, “духом нації”, “духом України”. “Дух народу” у тлумаченні І.Огієнка

– це узагальнюючий показник психолого-культурних рис народу, першоосною яких є мова. Саме вона і виконує інтегруючу роль у розвитку народу чи суспільства.

Однак поняття плем'я, народ і нація вживались вченим досить вільно. Чіткого визначення цих термінів він не розробив. Слід думати, що народ (несвідома нація) в розумінні І.Огієнка – це велика людська спільнота, яка об'єднує етнічні племена за економічною, чи за політично-культурною ознакою. Об'єднання різноетнічних племен у державу за князя Володимира було проведено панівною верхівкою зверху, яка і виявила національну самосвідомість, задовольняючи інтереси означеної верстви суспільства. Після смерті Володимира “спільнота розлізлася” політично і культурно¹⁹. Це сталося через те, що процес етногенезу, за І.Огієнком, не завершився.

Поняття народ І.Огієнко ототожнював з поняттям несвідомої нації. “Державним народом не може стати народ, несвідома нація, що не має соборної літературної мови, спільної для всіх його племен (етнічних груп – І.Т.). Племена, об'єднані загальною всенародною свідомістю та однією соборною літературною мовою, складають націю. Нація – це найсильніша всенародня природна організація, що найповніше приносить народові користі політичні і духовні”²⁰. Отже націю вчений уявляв як живий, самосвідомий, перебуваючий у постійному політичному та культурному розвитку організм, який проходить певні етапи свого становлення: зародження (рід), розвитку (плем'я, народ чи несвідома нація) і зрілості (свідома тобто державна нація). Несвідома нація стає свідомою лише за умови ідеологічно-політичної та культурної дозрілості, що відбувається, як правило, за наявності національної держави.

В політичному, духовному саморозвитку нації пролягає, на думку І.Огієнка, її шлях до держави. Державу вчений розглядав як найвищу форму політичної організації нації. До представників національно-державницької школи вченого наближувало також і розуміння походження нації як природноетнічного утворення, важливість розвивати національну самосвідомість та формувати соборну літературну мову. Беручи за критерій оцінки етногенезу мовний чинник, І.Огієнко дійшов висновку, що процес становлення свідомої української нації тривав

протягом XIX–XX ст.

Отже, державність вчений вважав за соціальну цінність, за ту самоціль, до якої має прагнути український народ. “Найголовніша і найсвятіша Ідея Українського народу, від довгих віків унаслідована, це: Незалежна Українська Держава... Наш бій за Державність червоною ниткою проходить через усю українську історію, як її головна ціль, як її головна мета існування”, – так охарактеризував І.Огієнко не лише своє розуміння української історії, а й засади наукового досліду і політичних поглядів²¹. Характерно, що таке розуміння процесу державотворення було притаманне вченому вже на ранньому етапі його творчості, про що свідчає його думки з приводу рецензії на працю Д.Дорошенка “Огляд української історіографії”, виданої в Празі в 1923 р²². Українська державницька ідея, за твердженням ученого, існувала неперервно, але в історичному вимірі її зміст не був сталим. Вона змінювалась, розвивалась, була уособленням самих найболючіших проблем сучасності, знаходячи своє конкретно-історичне втілення у розвитку політичної, науково-релігійної думки, у суспільній свідомості, час від часу матеріалізуючись у визвольних змаганнях українського народу за свою державну незалежність.

Згідно з концепцією неперервності існування державницької ідеології, І.Огієнко доводив тезу про розуміння українським суспільством державницьких завдань вже на початку Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Хоча така думка стоїть досить осібно (означеної позиції з сучасних дослідників тримається Ю.Мицик – І.Т.), не можна не враховувати факт існування державницької ідеї в творах літератури з часів Київської Русі.

Вчений обстоював положення про тісний зв'язок між утвердженням української державності і запровадженням “сильної” церковної політики, піднесенням статусу та ролі православної церкви, яка потерпала від утисків католицтва та уніатства. Однак, теза про визначальну роль релігійного фактора (за І.Огієнком – запровадження Берестейської унії 1596 р.) як головної передумови Національно-визвольної війни є досить суперечливою. Вона фактично спростована дослідженнями С.Плохія, В.Смолія, В.Степанкова, Ф.Шевченка та ін.

Позитивним моментом студій І.Огієнка стосовно причини, що призвели до Переяславської угоди 1654 р. стало намагання зіставити чинники не лише релігійно-духовного, а й соціально-економічного порядку.

Однак вивчаючи соціально-економічні аспекти політики Б.Хмельницького, І.Огієнко фактично зайняв позицію О.Лазаревського, що не дало можливості вченому пояснити причини масовості народного руху, який підтримував Б.Хмельницького, йшов за ним до останніх днів його життя, і завдяки якому сам І.Огієнко назвав Національно-визвольну війну революцією. Однак вчений зробив спробу відійти від традиційної в українській історіографії схеми дорікання Б.Хмельницькому за припущені помилки, хоча й сам він не уникнув суперечностей. Особливістю постаті гетьмана та його справи І.Огієнко вважав не прорахунки, а трагедію незреалізованого особистісного потенціалу Б.Хмельницького і, відповідно, недовершеності його історичної місії. В цьому, підкреслював учений, полягала і трагедія України, оскільки її доля опинилася в руках однієї людини, яка не встигла зміцнити й утвердити українську державність. Головним досягненням доби Хмельницького, на думку І.Огієнка, було піднесення всеукраїнської державницької ідеології, перейнятої наступними поколіннями.

В історії боротьби за українську державність, на думку І.Огієнка, особливе місце належить добі Руїни, яку він виділив в окремий період національної історії, окресливши його хронологічні межі з 1657 р. по 1686 р. Витоки Руїни дослідник вбачав насамперед у запровадженні Берестейської унії, а саму добу вважав однією з найтрагічніших і найважливіших сторінок української історії, бо саме за тих часів вирішувалась доля української державності і завоювань Б.Хмельницького. Головними ознаками Руїни, на його думку, були руйнація матеріальних засобів суспільства, величезні людські втрати, духовна руїна та територіальна роздробленість України. Актуально звучить теза І.Огієнка про вплив негативних явищ, закладених за часів Руїни, на суспільно-політичне життя України ХХ ст.

Логічним продовженням боротьби за українську державність І.Огієнко вважав діяльність І.Мазепи. Вчений зробив

спробу проаналізувати внутрішню і зовнішню політику гетьмана. На характер його досліджень суттєво вплинули теоретичні розробки О.Оглоблина. Зокрема, наслідуючи О.Оглоблина, І.Огієнко також зосередився на вивченні проблеми “Києва як другого Єрусалима”. Однак на відміну від свого попередника, І.Огієнко розглядав її значно ширше і передусім у контексті неперервності існування державницької ідеології. Учений, відкинувши твердження про зрадництво гетьмана, виявив тісний зв’язок між бажанням гетьмана звільнитися від Переяславських домовленостей 1654 р., що на той час були вже порушені, і переходом І.Мазепи на бік шведів. Погляд І.Огієнка на тогочасне політичне становище цілком збігається з позицією О.Оглоблина, В.Сергійчука, В.Смоля. Певну непослідовність та суперечливість оцінок виявив І.Огієнко стосовно недалекоглядності соціально-економічної політики гетьмана. Трагедія І.Мазепи, на його думку, полягала в тому, що вчинок гетьмана не змогли правильно зрозуміти і психологічно сприйняти через ту конспірацію, з якою він проводив свою зовнішньополітичну діяльність. “Край не був готов до бою!” – підсумував учений. Відновлення держави не стало загальнонаціональною справою. Мазепа залишився лише зі своїми найближчими однодумцями.

Національно-державницька програма І.Огієнка базувалась на тріаді: “Народ–Церква–Держава”. Вибудовуючи таку схему І.Огієнко намагався підкреслити вагому роль, яку відіграють народ і церква в утвердженні незалежної самостійної держави. Саме вони, на його погляд, були підвалиною та гарантом державності. Вчений доводив, що однією з типових помилок, що раз у раз повторювались на шляху боротьби за державу, була недооцінка ролі церкви і народних мас, яких він вважав за рушійний чинник історичного процесу.

Важливим інтегруючим фактором, що сприяє формуванню та життєздатності нації, її самозбереженню та самоідентичності І.Огієнко вважав культуру. Проблеми української культурології зайняли чільне місце в науковому доробку вченого, який, власне, стояв біля її витоків. Зазнавши впливу ідей В.Перетца, І.Огієнко не став лише послідовником свого вчителя, а розробив власну концепцію розвитку національної

культури. Зокрема, вчений визначив структурні елементи культури та її національні особливості, показав місце і роль української культури в загальноєвропейському контексті, застосував функціональний підхід до вивчення безпосередньо української культури, означив провідні тенденції її розвитку. І.Огієнко один із перших поставив питання про відкритість української культури та її інтегруючу роль у суспільстві.

Учений відкинув тезу про класовість культури. Він доводив, що національна культура змістовоно становить єдине ціле. Саме це і визначає її здатність об'єднувати суспільство. Особливо вчений наголошував на важливості вироблення всенациональної літературної мови та проведенні виваженої і цілеспрямованої державної мовної політики. Зокрема, перший теоретичний курс такої політики, був викладений вченим 1936 р. в "Науці про рідномовні обов'язки".

І.Огієнко підкреслював, що такий курс може стати у нагоді будь-якому народові, "особливо ж недержавному, що прагне стати державним". Рідномовна політика, або наука про рідномовні обов'язки – це "збір державних і приватних практик найкращого розвою рідної і літературної мови, потрібних для скорішого духовного поступу народу, або його культури"²³. Через знання рідної мови та рідномовних обов'язків, на погляд І.Огієнка, пролягає шлях до піднесення національної свідомості та розвитку самої літературної мови.

Основні положення рідномовної політики викладені ученим в 37 параграфах і торкаються різних форм суспільного життя: держави, національної спільноти, особистості. І.Огієнко підкреслював, що здійснення рідномовної політики має йти двома основними шляхами: через сприяння розвитку соборної літературної мови і через вживання її різними урядовими та культурно-освітніми закладами: церквою, школою, пресою, урядом, судівництвом, театром, кіно, радіо тощо. Головними провідниками рідномовної політики мають стати письменники, учителі, духовенство, інтелігенція. Збалансована мовна політика здатна виконати інтегруючу роль у суспільстві: "найголовніший обов'язок кожної держави – всіма можливими силами дбати про якнайкращий розвиток спільної для всіх племен її народу літературної мови як найміцнішої основи для його духовного об'єднання".

Рідномовна політика, запропонована І.Огієнком, була орієнтована на державу з багатонаціональним складом населення, а тому за мету ставила врегулювання стосунків між панівною культурою і культурою національних меншин через запровадження відповідного мовного статусу. І.Огієнко рішуче відкидав політику протекціонізму для розквіту культури панівної нації за рахунок пригнічення розвитку культур національних меншин. Державницький світогляд, а також досвід набутий на теренах державотворення підказували І.Огієнку облудність штучного обмеження сфери дії культури національних меншин. "Кожна держава, що дбає про своє майбутнє, мусить давати своїм меншинам повну змогу нормально розвивати свої літературні мови", – писав він. Тільки залучення представників різних національностей до творення всенациональної культури на всьому просторі держави, взаємодія різних культур мають бути покладені в основу як культурної політики взагалі, так і мовної зокрема.

Добре розуміючи значення рідної мови та культури для духовного розвитку будь-якої нації, учений підкреслював, що "мовне винародовлення завжди й конче провадить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів. Через це для власного добра держава мусить недопроводжувати своїх меншин до мовного винародовлення"²⁴. Таке виважене ставлення до культур національних меншин впливало також з історичного досвіду самого українського народу, який довгий час вимушений був перебувати в межах інших держав. Пригнічення, заборони, утиски української мови породжували відцентрові тенденції у свідомості українців, бажання звільнитися від мовно-культурного тиску, але попри все не змогли зупинити розвиток національної культури. Сам І.Огієнко в роки національно-демократичної революції 1917–1920 рр. намагався різними урядовими заходами найповніше задовольняти національно-культурні потреби меншин. "Тільки держава, що мало дбає про своє будуюче, не дає літературним мовам своїх меншин повної змоги нормального розвитку. Держава, що не має своїм меншинам дати змоги нормально розвивати свої літературні мови, робить із них своїх неприхильників, що завжди загрожуватимуть політичній силі її"²⁵, – підкреслював учений.

Розроблюючи “науку по рідномовні обов’язки” І.Огієнко виходив також із цілісного розвитку національної культури на материнській території і в еміграції. “Держава обов’язана пильно й безперестанно дбати про мову своєї еміграції, змушуючи її вживати тільки соборної літературної мови й вимови та соборного правопису й не допускаючи її до мовного винародовлення”²⁶. Зазначимо, що провідні ідеї “науки про рідномовні обов’язки” характеризують І.Огієнка як виваженого державного діяча, який своєю “наукою” заклав основи не лише культурної, а й національної політики. Його думки з цих питань знайшли відгук у практиці сучасного державотворення, закріпившись в 10-12 статтях Конституції України.

Українську культуру І.Огієнко розглядав як еквівалент національного розвитку. Тому досить ґрунтовно він дослідив питання етапів становлення національної культури, її особливості та закономірності розвитку. Вчений вважав, що культура акумулює в собі своєрідність національного менталітету, характеру, психології, історії, а тому національна культура, як і народ в цілому формується під впливом найрізноманітніших чинників. У цьому складному процесі важливу роль відіграє геополітичне становище, завдяки чому надбання світової культури осідають на національному ґрунті, перетворюючись з часом на загальнолюдські цінності.

Що стосується України, то, розташована на перехресті західних і східних культур, вона не лише була відкрита до різних впливів, а й здатна до їх творчого засвоєння. “Ще з глибокої давнини йшли до нас впливи східні й західні. Східні впливи були більші і реальніші, і вкінці все це поперероблювалось на своє й творило українську народню культуру, амагальму багатьох головно східних сусідніх впливів, а пізніше південних та західних”²⁷. Геополітичне становище України, на погляд ученого, визначило також не лише специфіку та своєрідність національної культури, а й окреслило її особливості як провідника тенденцій західної культури на схід.

Дослідження культури українського народу І.Огієнко розпочав з дохристиянських часів, вважаючи цей культурний шар надзвичайно важливим в розумінні як сутності процесу формування сучасної української культури, так і часу виникнення самого народу. Саме за дохристиянської доби

заклалися основні ознаки, напрями, традиції української культури взагалі і народної зокрема. У дослідженні дохристиянських вірувань він застосував комплексний підхід, розглядав їх як єдину нерозривну систему. Вчений рішуче виступав проти схематичного зведення стародавніх вірувань до фольклору, календаря, медицини, етнографії тощо. І.Огієнко обстоював думку про те, що дохристиянські вірування були нижчою формою духовного розвитку українського народу. Тому він вживав термін “дохристиянські вірування” (а не традиційний в літературі – “язичництво”), підкреслюючи їх вагу і значення в духовному житті народу та нерозривний зв’язок з християнською культурою. В язичницькій культурі наших предків І.Огієнко вбачав феномен українського православ’я та національної ментальності. Недооцінка язичництва, як і вороже ставлення до християнства, були, за І.Огієнком, науково хибними.

Великий духовно-культурний вплив на Україну, на думку вченого, здійснила Візантія, що стояла на вершині тогочасного розвитку світової цивілізації. І.Огієнко навіть застосував термін візантинізм, який означав, що культура цього типу набула світових загальнолюдських ознак. “Глибина візантинізму в житті всіх слов’янських народів, а особливо болгар, сербів, українців, білорусів, росіян, надзвичайно велика. Увесь наш український дух, як народу, усю нашу духову культуру прищепила нам Візантія. Уся ця культура – православна. Заберіть від українців православний візантинізм, і вони стануть нагими, як мати народила!”²⁸. Такі ознаки візантійської культури, як християнський світогляд і церковність, прив’язаність до православ’я і відданість йому стали головними рисами й української культури. Той факт, що Візантія обстоювала ідею автокефальних православних церков та сприяла їх створенню, вплинуло, за твердженням І.Огієнка, на національне самовизначення народів, які переймали християнство східного обряду. Учений обстоював думку, що князь Володимир, приймаючи православ’я, був свідомий свого вибору, бо прийняття християнства саме східного обряду допомогло зберегти національну самоідентичність. Власне такий феномен українського православ’я, як двовір’я склалося тільки під впливом східного обряду, який був толерантнішим за західний.

Учений зовсім небезпідставно вважав, що Візантія відіграла вагомий роль в долі багатьох європейських народів в тому числі і українського. Саме вона першою стала на заваді мусульманам, які прагнули поширити свій вплив у Європі. Тому падіння Візантії у 1453 р. призвело до загибелі Болгарії, Сербії, Молдавії, Валахії. Руйнівних наслідків зазнала й Україна.

Погляд І.Огієнка на роль Візантії в історії українського народу – це погляд православного ученого, який дещо перебільшував вплив візантійської культури на формування української ментальності, культури і нації, хоча й не ідеалізував його. В низці своїх праць він підкреслював, що візантійська культура впала на вже підготовлений ґрунт, а тому дала свої ясні сходи. Зокрема, кирило-мефодіївські студії вченого спростовують думку про неписьменність східних слов'ян та їх низький культурний рівень. В основу своїх досліджень І.Огієнко поклав еволюційну теорію, що дістала широке визнання і була розвинена в працях В.Істріна, Д.Ліхачова, Е.Георгієва. В її рамках вчений доводив, що письменність у східних слов'ян виникла ще за дохристиянських часів й існувала паралельно у кількох формах: письма “домашнього” чи місцевого у вигляді “черт і різ” і письма “протокириличного”, що почало формуватись під впливом християнства не пізніше VII ст. через застосування грецького унціалу до слов'янських потреб. У середині IX ст. кирилиця мала вже свою азбуку, якою і були зроблені “руські переклади” богослужбових текстів, віднайдених Костянтином у Херсонесі в 860–861 рр. Саме ними і послугувався Кирило при створенні глаголиці, у яку із староруської мови потрапила літера [щ].

У своїй творчості І.Огієнко відстоював думку про провідну роль Української православної церкви у збереженні й плеканні культурної та національно-державної традиції. Учений правомірно доводив, що ця функція церкви не переривалася навіть у найтяжчі часи національної історії. Саме церква тоді тримала національне стерно, охороняла духовну рівновагу народу, зберігала його культурну і державну традиції.

Одним із засадничих положень Огієнкової культурологічної концепції було положення про взаємовідносини української культури з культурами інших слов'янських народів. Безпо-

середньо ідею впливу української культури на російську відстоював свого часу В.Перетц. Саме завдяки його розвідкам І.Огієнко розвинув цю тезу, але на відміну від свого учителя визначив початок впливу з XVI ст., а не з XVII ст., як того дотримувався В.Перетц²⁹. Однак з часом І.Огієнко дійшов висновку про хронологічну віддаленість українського культурного впливу, який сягав часів Київської Русі. Саме Київ протягом тривалого часу залишався не лише політичним центром, а й “культурним Сіоном” для всіх руських земель, “матір'ю культури для всіх східнослов'янських земель”.

Вчений доводив, що українська культура не лише вплинула, а й спричинилася до безпосереднього формування російської культури. З XVII ст. почали діяти дві протилежні тенденції: одна була спрямована на широке використання інтелектуально-духовного потенціалу України, інша – на придушення її культурного розвитку. Наслідком їх дії стало знекровлення національної культури, гальмування її розвитку, вичерпання її творчого потенціалу. З XIX ст. розпочався зворотній вплив російської культури на українську. І.Огієнко не заперечував впливу гуманістичних та демократичних ідей на розвиток національної культури і тих позитивних українсько-російських відносин, що існували з-поміж діячами культури. Але він не приймав практики імперського цілеспрямованого тиску на українську культуру як засобу боротьби з прагненням українців до незалежності.

Загалом у XIX ст. українська культура розвивалася, за І.Огієнком, досить нестабільно. Вона пережила і добу відродження, і добу заборон та утисків. Зокрема, у першій половині століття українська культура зазнала відродження, що відчутно виявилось на мовно-літературному ґрунті. Визначальним кроком у національному поступі стало те, що еліта свідомо прилучалася до творення всеукраїнської літературної мови. Біля джерел її формування стояли І.Срезневський, Г.Квітка-Основ'яненко, П.Гулак-Артемівський, А.Метлицький, М.Максимович, П.Куліш та ін.

Однак творцем загальнонаціональної української літературної мови І.Огієнко вважав Т.Шевченка. Саме він, підкреслював учений, своєю творчістю виразив і реалізував одне з головних завдань національного руху – виокремив

українську культуру із загальноросійського контексту, виступив проти офіційної ідеології неподільності Малої і Великої Русі та спільності їх долі, сприяв пробудженню національної свідомості та соборності української нації, заклав підвалини до політизації подальшого українського руху, оживленню державницької ідеології та наповненні останньої соціальним і національним змістом.

І.Огієнко детально проаналізував розвиток національно-культурного руху в Галичині в ХІХ ст. Вчений зауважував, що далеко не всі розуміли необхідність вкладання самостійницької, соборницької ідеології у творення української мови. Навіть І.Франко, на погляд І.Огієнка, не реалізував сповна свій творчий потенціал у царині формування зразкової соборної літературної мови. До цієї ідеї він так і не прийшов, хоча й розумів важливість літературної мови, підкреслював учений. Коли б це сталося, “він зробив би був у цій ділянці дуже багато і своїм прикладом переробив би бодай молоду Галичину”³⁰.

Безпосередньо державницький погляд на формування української культури, на думку І.Огієнка, виробився в суспільстві за часів національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Незважаючи на вкрай несприятливі політичні умови, українські уряди робили все можливе для утвердження та розвитку національної культури. Досліджуючи взаємозв'язок між державою і культурою, розвитком нації і мови учений дійшов правильного висновку, що поступ національної культури в свою чергу має бути підкріплений політичними та економічними підвалинами. В іншому разі вона приречена бути загнаною в глухий кут. Власне, що і сталося з українізацією за радянських часів (1923–1933 рр.). “Наявно виявилось, що вона (українізація – І.Т.) без основної бази, сильно обмежена, і всі це зрозуміли й спостерігали, а це неймовірно налякало більшовиків. Стало ясно: або треба дати Україні правдиву волю, або перестати гратися в українізацію”³¹, – писав І.Огієнко. Учений підкреслював, що супротив українізації був настільки потужним з боку зрусифікованого партійно-державного апарату, що виявився у такому, здавалася б не політичному питанні як видання історичного словника української мови. Зокрема, з метою створення уявлення про появу української мови лише з ХVІ ст., було “не дозволено

подавати в “Історичному словнику української мови” Є.Тимченка матеріал про розвиток української мови до ХVІ ст.; не були витребуваними практичним життям термінологічні словники, оскільки “промисловість в Україні була захоплена в російські руки”.

Разом з тим І.Огієнко досить позитивно оцінив досягнення українізації в розвитку національної освіти, мови, літератури, театру, книжкової справи. Вона активізувала наукові дослідження на пошук національного шляху розвитку: в економіці – М.Волобуєва, в культурі – М.Хвильового, в освіті – О.Шумського, у галузі мови – А.Кримського, Є.Тимченка, О.Курило, Ол.Синявського, М.Сулими та ін., театру – Л.Курбаса. На його погляд, роки українізації пробудили “в українського народу глибоку національну свідомість та міцну самовпевненість”. Навіть за доби комунізації (1933 – і до сучасних І.Огієнку днів) знищити українську культуру не вдалося.

Це сталося також і через те, що у ХХ ст. процес формування української літературної мови як мови соборної й державної було закінчено а з нею – українці як нація сформувались в окремий закінчений тип. “Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення... Сама ідея України з 1918-го року стала живою й глибоко пішла в народну гущу і вже жодними силами її звідти не дістати й запаленого огня не згасити!”³² – писав учений у 1949 р, передбачаючи майбутнє національно-державне відродження України.

1 Відкриття Кам'янець-Подільського державного університету // Відродження. - 1918. - Ч. 167. - 24 (17) жовтня. - С. 3.

2 ЦДАВО України - Ф. 1429, оп. 2, спр. 39, арк. 200, 306-307.

3 Огієнко І. Світлий пам'яті Івана Липи. 1919–1923 // Наша культура. - 1937. - Ч. 8/9. - С. 324, 326, 329.

4 ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 65, арк. 2; ф. 1131, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

5 ЦДАВО України - Ф. 1429, оп. 2, спр. 92, арк. 10.

6 ЦДАВО України. - Ф. 1429, оп. 2, спр. 33, арк. 6.

7 ЦДАВО України. - Ф. 1131, оп. 1, спр. 19, арк. 35; ф. 1429, оп.

- 1, спр. 33, арк. 6.
- 8 Огієнко І. Урочистий в'їзд С.Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. Уривок споминів // Наша культура. - 1936. - № 5. - С. 330.
- 9 Огієнко І. Світлій пам'яті Івана Липи // Наша культура. - 1937. - Кн. 8/9. - С. 325.
- 10 Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Вид. 2-е, доп. - Вінніпег, 1968. - С.32-33; ЦДАВО України. - Ф. 1131, оп.1, спр.19, арк. 55-57.
- 11 Лларіон Митр. Праця - то ціль нашого життя. Слово перед початком шкільного року. - Холм, Свята Данилова Гора, 1944. - С. 10, 15.
- 12 ЦДІАЛ України. - Ф. 362, оп. 1, спр. 358, арк. 131.
- 13 Лларіон Архиеп. Відозва Архієпископа Лларіона до української інтелігенції // Український вісник. - 1941. - 15 лютого. - Ч. 4. - С. 8.
- 14 Див.: Лларіон Митр. Творімо українську культуру всіма силами нації! // Мої проповіді. - Вінніпег-Канада, 1973. - С. 135; Його ж: Українська Церква за час Руїни (1657-1687). - Вінніпег, 1956. - С. 8.
- 15 Лларіон Митр. (Огієнко І.) Етимологічно-семантичний словник української мови. - Вінніпег, 1979. - Т. 1. - С. 329.
- 16 Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. - Львів, 1995. - С. 11.
- 17 Потульніцький В.А. Нариси з української політології (1819-1991): Навч. посібник. - К., 1994. - С.240.
- 18 Вілков В. Концепція "духу народу" // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С. 85.
- 19 Огієнко І. (митрополит Лларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М.С.Тимошик. - К., 1995. - С. 89.
- 20 Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. - С.11, 16.
- 21 Лларіон Митр. Наш бій за державність. Історична епопея. - Вінніпег, 1962. - Ч.1. - С. 5.
- 22 Див.: Центральний державний історичний архів у Львові. - Ф. 402, оп.1, спр.5, арк.137.
- 23 Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. - С.
- 24 Там само. - С.
- 25 Там само.

- 26 Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. - С.
- 27 Лларіон Митр. Творімо українську культуру всіма силами нації! // Мої проповіді. - С. 131.
- 28 Лларіон Митр. Візантія й Україна. До праджерел Української православної віри й культури. - Вінніпег, 1954. - С. 10.
- 29 Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Отголоски жизни. - 1906. - № 122. - 1(14) июня. - С. 1.
- 30 Огієнко І.І. (Митр. Лларіон). Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М.С.Тимошик. - С.185.
- 31 Там само. - С. 203.
- 32 Там само. - С. 216, 276.

І.АРХІВ

Джерельні матеріали, що стосуються І.Огієнка, розкидані по архівосховищах багатьох країн Європи та Америки (Австрія, Великобританія, Ватикан, Канада, Німеччина, Польща, Росія, США, Україна, Швейцарія та ін.). Безпосередньо приватний архів та бібліотека ученого, що завіщені ним незалежній Українській державі, містяться в Консistorії Української Православної церкви в Канаді, у м. Вінніпег. Опис канадського фонду митрополита Лларіона здійснено архіваріусом Консistorії Української Православної церкви, магістром В.Сеньчуком. Архів складається зі 100 томів-коробок. Лише кореспонденція митрополита Лларіона, за підрахунками Ю.Мицика, нараховує понад 200 адресатів, а загальна кількість документів його епістолярної спадщини дорівнює 1500 примірникам. На жаль, доступ до цього архіву з різних причин обмежений.

Див.: Мицик Ю., Сеньчук В. Болохівський край в архівній спадщині митрополита Лларіона (Огієнка): з нових досліджень // Болохівщина: Земля і люди: Матеріал. Всеукр. наук. конф. "Велика Волинь". Т.20 / П.С.Смоленок (гол.редкол.). - Хмельницький, Стара Синява, Любар, - 2000. - С.260, 262.

Див.: Сеньчук В. Архів митрополита Лларіона (І.Огієнка) в

Консistorії Української Православної церкви в Канаді (опис фонду) // Болохівщина: Земля і люди. – С.269-274.

Найбільша колекція документів знаходиться в архівосховищах України. Загалом документи, що тією чи іншою мірою стосуються життя і творчості І.Огієнка містяться у 90 фондах 20 архівних зібрань України. З величезної кількості архівних зібрань можна виділити ті, де особистість вченого, його багатогранна діяльність представлені найповніше – це:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – найперше – це **Особовий фонд І.Огієнка (№ 1871)**. Він складається з 2 описів, що містять 32 справи. В описі №1 (8 справ) зберігаються документи за 1907–1920 рр. Це – листи приватного та службового характеру щодо висунення І.Огієнка кандидатом у члени Українських зборів, щодо умов вступу та навчання в Українському народному університеті в м. Києві, відомості про друкування статей І.Огієнка, читання лекцій на Вищих жіночих курсах та в Українському народному університеті, рукопис історичного нарису про м. Брусилів та відкриття там вищого початкового училища, особисті записки І.Огієнка, його світлини. Опис 2 (24 справи), розкриває грані громадської, педагогічної та наукової діяльності І.Огієнка за 1906–1945 рр. Тут містяться рукописні та друквані праці вченого, листування з А.Шептицьким, матеріали ювілейного комітету щодо вшанування 30-ї річниці наукової та громадської праці І.Огієнка, звернення митрополита Іларіона до православних і католиків від 4 квітня 1944 р. з проханням припинити кровопролиття та руйнування православних святинь. В описі також знаходяться фотографії І.Огієнка та ксерокопії документів з 16 фонду Державного архіву м. Києва, а саме: особової справи студента І.Огієнка під час його навчання в університеті Св. Володимира в Києві, протоколів та програм магістерських іспитів, протоколів засідань Правління університету Св. Володимира та історико-філологічного факультету, огляди предметів, що викладалися на факультеті в 1917–1918 рр.

Суттєво доповнюють відомості про І.Огієнка як вченого, державного, релігійного та громадського діяча документи фондів: № 1064 (Рада міністрів Української держави), № 1065 (Рада міністрів УНР), № 1072 (Міністерство ісповідань УНР),

№ 1092 (Міністерство внутрішніх справ УНР), № 1131 (Головуповноважений уряду УНР на Поділлі, м. Кам'янець-Подільський), № 1429 (Канцелярія Директорії УНР), № 2201 (Міністерство освіти Української держави), № 2582 (Міністерство народної освіти УНР), № 3324 (Центральне бюро біженців з України, м. Тарнів), № 3560 (Особовий фонд А.Животка), № 3563 (Особовий фонд М.Шаповала), № 3676 (Штаб імперського керівника (рейхссляйтера) Розенберга для окупованих східних областей, м.Берлін, м.Київ), № 3689 (Головне управління мистецтва та національної культури УНР), № 3695 (Особовий фонд С.Шелухіна), № 3696 (Міністерство закордонних справ УНР), № 3830 (Особовий фонд В.Приходька), № 3864 (Особовий фонд В.Щербаківського), № 3876 (Особовий фонд Л.Білецького), № 4398 (Командуючий поліції безпеки і СД у м. Києві), № 4463 (Особовий фонд О.Олеся), № 4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ та осіб) тощо.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, фонд № 1294 (**Особовий фонд митрополита Іларіона**). Тут міститься листування митрополита Іларіона за 1941–1960 рр. з різними церковними, політичними організаціями та науковими установами Польщі, Канади, США, офіційними та приватними особами.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, фонди: № 82 (Канцелярія Київського митрополита), № 707 (Управління Київського учбового округу), № 2052 (Особовий фонд М.Сумцова), № 1235 (Особовий фонд Грушевських).

Державний архів Київської області, фонди: № Р-2412 (Архів-музей переходнової доби при Київській міській управі).

Державний архів міста Києва, фонди: № 16 (Київський університет Св. Володимира), № 80 (Київська чоловіча гімназія Стельмашенка), № 936 (Київський український народний університет).

Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського, фонди: № 1 (Літературні матеріали), № 33 (Особовий фонд С.Маслова), № 48 (Книжкова палата), № 78 (Особовий фонд О.Назаревського), № 141 (Особовий фонд С.Щеглова), № 170 (Особовий

фонд Б.Грінченка), № X (Академія Наук України).

Центральний державний історичний архів, м. Львів, фонди: № 201 (Греко-католицька митрополічна консисторія, м. Львів), № 309 (Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка, м. Львів), № 310 (Український університет у Львові), № 344 (Українське національно-демократичне об'єднання), № 348 (Товариство "Просвіта", м. Львів), № 357 (Особовий фонд І.Крип'якевича), № 358 (Особовий фонд А.Шептицького), № 359 (Особовий фонд О.Назарука), № 361 (Особовий фонд А.Крушельницького), № 362 (Особовий фонд К.Студинського), № 369 (Особовий фонд І.Шендрика), № 372 (Особовий фонд В.Охримовича), № 376 (Особовий фонд Й.Скрутеня), № 379 (Особовий фонд М.Мочульського), № 384 (Особовий фонд Я.Гординського), № 386 (Особовий фонд О.Маковея), № 388 (Особовий фонд А.Андрусика), № 401 (Редакція журналу "Літературно-науковий вісник", м. Львів), № 402 (Редакція журналу "Стара Україна", м. Львів), № 408 (Греко-католицький митрополічий ординаріат, м. Львів), № 581 (Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР та ЗУНР), № 684 (Протоігумен монастирів ордена Св. Василя області Спасителя), № 771 (Особовий фонд В.Левицького).

Державний архів Львівської області, фонди: № Р-35 (Генеральне-губернаторство, дистрикт Галичина у Львові. Відділ внутрішнього управління), № 306 (Особовий фонд І.Калиновича).

Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів, фонди: № 10 (Особовий фонд Б.І.Антонича), № 11 (Особовий фонд Барвінських), № 29 (Особовий фонд М.Возняка), № 34 (Особовий фонд В.Гнатюка), № 57 (Особовий фонд І.Калиновича), № 232 (Особовий фонд С.Пеленського).

Кам'янець-Подільський міський державний архів, фонди: № Р-582 (Кам'янець-Подільський український державний університет).

Реєстр документів вітчизняних архівних зібрань та описи деяких фондових колекцій видрукував В.Ляхощкий. Незважаючи на максимальну вичерпність проведеної дослідником роботи і вона не є остаточною. Без сумніву, з часом в обіг будуть включатися нові джерельні матеріали

Див.: Ляхощкий В. Джерела до життєпису Івана Огієнка (митрополита Іларіона): реєстр документів із фондів державних архівних установ України; Опис фонду Міністерства ісповідань УНР (ЦДАВО України); Опис фонду 1131 – Головуповноважений уряду УНР на Поділлі, м. Кам'янець-Подільський (ЦДАВО України); Опис фонду 1871 – Огієнко Іван Іванович – професор Київського університету, міністр Міністерства культів і Міністерства освіти (ЦДАВО України); Опис фонду Р-582 – Кам'янець-Подільський державний український університет (КПМДА); Із опису приватного архіву протопресвітера Української православної церкви в Канаді Тимофія Міненка (Вінніпег). Фонд Української православної церкви (Канада) // Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – С.501-642.

II. ПЕРЕЛІК ПЕРСОНАЛЬНИХ БІБЛІОГРАФІЙ І.ОГІЄНКА

Значно полегшують дослідження життєдіяльності і творчого доробку І.Огієнка бібліографічні описи. Першим бібліографом став сам учений, розміщуючи на обкладинках своїх видань перелік власних друкованих праць. Зокрема, на 1921 р. їх нараховувалось майже 40. Проте перший найповніший системний список наукових праць в кількості 150 назв праць з'явився в журналі "Духовна бесіда" за 1925 р. до відзначення 20-ї річниці початку наукової діяльності І.Огієнка [1].

Ще один бібліографічний покажчик праць І.Огієнка вміщено до ювілейного видання на честь акад. В.Перетца, присвяченого 35-річчю його наукової діяльності та 20-річчю заснування ним "Семінарію російської філології". Ювілейні урочистості святкувалися 1927 р. З-поміж бібліографічних списків учасників "Семінарію" подано 69 найважливіших назв праць І.Огієнка, що були розділені за рубриками: українська мова, російська мова, історія української літератури, історія українського книгодрукування, останні роботи [2].

1932 р. у Варшаві вийшла друком бібліографія праць викладачів Богословського православного факультету Вар-

шавського університету, з-поміж яких розміщено і бібліографічний список І.Огієнка. Його рукописний варіант складений І.Огієнком, що зберігається в ЦДІАЛ України, містить 242 назви праць за 1905–1932 рр. [3].

Найповнішою систематизацією доробку вченого 30-х років стала бібліографія за редакцією професора Варшавського університету Івана Коровицького. Список друкованих праць І.Огієнка було включено, як додаток, до статті І.Коровицького “Чин ученого”, що ввійшла до ювілейного “Наукового збірника” з нагоди 30-річчя наукової діяльності Івана Огієнка. Бібліографічний список І.Коровицького включив праці ювілянта за 1887–1937 рр., що досить різнопланово характеризували І.Огієнка як науковця, викладача, лектора тощо. Список умістив 385 назв наукових праць; 10 назв курсів лекцій, що читались І.Огієнком у вищих навчальних закладах і стали основою для видання 7 назв науково-методичних праць; 44 назви доповідей та публічних викладів; 6 назв ненадрукованих праць, залишених І.Огієнком у Кам’янці-Подільському [4]. Незважаючи на окремі недоліки бібліографічного покажчика І.Коровицького, він і сьогодні може слугувати важливим джерелом до вивчення творчого доробку І.Огієнка.

За життя митрополита Іларіона у 50-роках ХХ ст. були зроблені ще дві спроби скласти бібліографію його праць. Бібліографічні відомості, розкидані по розділах монографії О.Нестеренка “Митрополит Іларіон – слугитель Богові й народові”, розміщеної до Ювілейної книги на пошану митрополита Іларіона на честь його 75-ліття. Пізніше монографія, як відбиток з Ювілейної книги, вийшла окремою брошурою 1958 р. у Вінніпезі. Поряд із найвагомішими працями І.Огієнка О.Нестеренко перелічив низку неопублікованих праць ученого [5].

Над складанням бібліографічного покажчика праць митрополита Іларіона працював також професор Колегії Св.Андрія (Вінніпег, Канада) Юрій Мулик-Луцик. Список нараховував біля тисячі назв надрукованих праць І.Огієнка та 59 назв популених праць за 1937 р., що стало суттєвим доповненням та уточненням до списку І.Коровицького. За браком коштів бібліографію видано не було [6]. Однак прижиттєві бібліографічні списки вченого незважаючи на те,

що вони укладалися за безпосередньою участю чи під контролем І.Огієнка залишались неповними.

Перша бібліографія праць І.Огієнка в незалежній Україні укладена З.Купчинською. Підготовлені нею “Матеріали до бібліографії Івана Огієнка”, складені за проблемно-хронологічним принципом та розміщені до збірника Всеукраїнської наукової конференції, що відбулася у Львові 1992 р. До списку переважно ввійшли праці І.Огієнка з мовознавчої тематики. Матеріали конференції також включили бібліографічну розвідку М.Гордій та Г.Домбровської “Література про Івана Огієнка” [7].

Два варіанти бібліографії праць І.Огієнка підготував З.Тіменик. Перший з них увійшов до матеріалів наукових круглих столів “Огієнківські читання” (1991–1996 рр.), а другий – “Із матеріалів до бібліографії творів Івана Огієнка”, що був суттєво доопрацьований та доповнений – до індивідуальної монографії З.Тіменика “Іван Огієнко (митрополит Іларіон)”. Зокрема, другий список “подає 400 (із 1300) зібраних праць” ученого. Він складений за хронологічно-алфавітно-тематичним принципом. Хоча бібліографія за редакцією З.Тіменика відбиває, за висловом його автора, “лише невелику частину з усього, що вийшло з-під пера митр. Іларіона”, він дає уявлення про різнобічність творчого спадку І.Огієнка, що значно полегшує дослідження творчості І.Огієнка широким загалом [8].

Дотримуючись хронологічного принципу, ще один бібліографічний покажчик праць І.Огієнка підготував В.Мацько. Здійснивши значну роботу автор, однак, не досяг поставленої мети, визначеної назвою його дослідження, – скласти повну бібліографію праць І.Огієнка. Навіть просте порівняння попередніх списків додає до бібліографії за редакцією В.Мацька невраховані їм праці. Однак незважаючи на невідповідність назви здійсненої роботи її змісту, В.Мацько поставив на порядок денний питання про нагальну потребу створення повної бібліографії праць І.Огієнка [9].

Наступним кроком у створенні бібліографії праць І.Огієнка стали дослідження В.Ляхоцького. Він взявся за укладання покажчика основних публікацій І.Огієнка на сторінках Огієнкових періодичних видань, що вийшли протягом 1933–

1939, 1947–1967 рр. Показчика уміщено, як додаток, до монографії “Просвітитель” [10]. За нашими підрахунками, бібліографічний список містить 1094 праці, з яких 264 – поетичні твори. На сьогоднішній день показчик є вагомим доробком на шляху до створення повної бібліографії. Отже, незважаючи на всі зусилля науковців, досі не існує повної бібліографії праць І.Огієнка. Складність цієї роботи очевидна. Вона потребує копіткої дослідницької праці вчених не лише України, а й інших держав у напрямку ґрунтовного опрацювання різних джерел.

1. Див.: Заїкін В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925. (Список творів І.І.Огієнка) // Духовна бесіда. – Варшава, 1925. – Чис. 21, 22, 23.
2. Див.: “Семинарий русской филологии академика В.П.Перетца (1907–1927): Учасники Семинария – своему руководителю. – Ленинград, 1929. – С.45–47.
3. Див.: Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українозначі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія / Передмова М.Г.Жулинського. – К., 1997. – С.195; Див.: ЦДІАЛ України. – Ф. 309, оп.1, спр. 389, арк. 28-57.
4. Див.: Коровицький І. Список друкованих праць професора доктора Івана Огієнка // Науковий збірник в 30-у річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937 – С. 13-33.
5. Див.: Нестеренко О. “Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові” // Ювілейна Книга на пошану Митрополита Іларіона. У 75-ліття його життя й праці. 1882–1957. – Вінніпег, 1958. – С. 131–276; Його ж.: Нестеренко О. “Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові”: Біографічна монографія. – Вінніпег, 1958. – 150 с.
6. Див.: Мулик–Луцик Ю. Наукова праця митрополита Іларіона // Ювілейна книга на пошану Митрополита Іларіона. – С. 92-93; Його ж: Перший Первоієрарх Української Православної митрополії в Канаді закінчив земну путь // Жалобна книга в пам’ять митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1973. – С.60.
7. Див.: Іван Огієнко (Незабутні імена української науки): Тези доп. Всеукр. наук. конференції присвяченої 110-річчю від

дня народження професора Івана Огієнка (25-27 травня 1992 р.) / Редкол.: У.Єлінська / гол. ред./ та ін. – Львів, 1992. – С.203-249.

8. Див.: Тіменик З. Бібліографія творів митрополита Іларіона (Огієнка) // Матеріали наук. круглих столів 1991–1996 рр. / За наук. ред. д-ра філос. наук А.Колодного, канд. пед. наук А.Марушкевич, канд. філос. наук Л.Філіпович. – К., 1997. – Вип.1. – С. 121-198; Його ж: Із матеріалів до бібліографії творів Івана Огієнка // Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882 –1972. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – С. 193-222.
9. Див.: Мацько В.П. Повна бібліографія праць Івана Огієнка / П.Маліш (ред.). – Хмельницький, 1998. – 31с.
10. Див.: Ляхоцький В. Показчик основних публікацій І.Огієнка (митрополита Іларіона) на сторінках періодичних видань, видавцем і головним редактором яких він був протягом 1933–1939, 1947–1967) рр. // Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – С. 392–447.

ІІІ. НАЙВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ І.І.ОГІЄНКА

За неповними даними Всеукраїнської наукової конференції “Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості” (16–17 січня 1997 р.) його доробок складає 1848 назв праць. Переважна їх більшість була видана за життя вченого за кордоном. В Консисторії Української православної церкви в Канаді зберігається низка рукописів, що залишаються ненадрукованими.

Див.: Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого): Матеріали Всеукр. наук. конф. 16–17 січня 1997 р. – К., 1997. – С.8.

З величезної кількості наукових праць І.Огієнка особливо слід виділити ті наукові дослідження, що репрезентують різнобічність обдаровання та наукових інтересів вченого. **І.І.Огієнко - Митрополит Іларіон:**

1. Проповеди Йоаникія Галятовського южно-русского пропо-

- ведника XVII-го века. – Харьков, 1913. – 32с.
2. Отголоски современности и местные черты в “Ключе Разумения” Иоаникия Галятковского южно-русского проповедника XVII-го века. – Варшава, 1914. – 12 с.
  3. Очерки о культурной жизни старой Малороссии. – Б. м. и Б. г. – 54 с.
  4. Новий заповіт. В перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581р. Нарис з історії культурного життя старої Волині. – Варшава, 1922. – 32 с.
  5. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол. У 2-х томах. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 192 с.
  6. Загублений Крем’янецький стародрук: “Синод Луцький” 1638 р. – Варшава, 1931. – С. 1–12 (87–95).
  7. Повстання азбуки й літературної мови в слов’ян. – Жовква, 1933. – 387 с.
  8. Українські церковні братства, їх діяльність та значення // Наша культура. – 1937. – Кн. 1. – С. 1-9.
  9. Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1949. – 381 с.
  10. Князь Володимир прийняв православіє, а не католицтво. – Вінніпег, 1951. – 32 с.
  11. Українсько-російський словник початку XVII-го віку. Із історії культурних впливів України на Московію. – Вінніпег, 1951. – 40 с.
  12. Поділ єдиної Христової Церкви і перші спроби поєднання її. Історично-канонічна монографія. – Вінніпег, 1952. – 384 с.
  13. Візантія й Україна. До праджерел Української православної віри й культури. – Вінніпег, 1954. – 95 с.
  14. Українська Церква за Богдана Хмельницького. 1647–1657. – Вінніпег, 1955. – 180 с.
  15. Хресне знамення. Богословсько-історична студія. – Вінніпег, 1955. – 152 с.
  16. Книга нашого буття на чужині. Бережимо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси. – Вінніпег, 1956. – 167 с.
  17. Українська Церква за час Руїни (1657–1687). – Вінніпег, 1956. – 564 с.
  18. Філософські містерії. Твори. – Вінніпег, 1957. – 336 с.
  19. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця.

- Історична монографія. – Вінніпег, 1958. – 216 с.
20. Святий Димитрій Туптало. Його життя й праця. Історично-літературна монографія. – Вінніпег, 1960. – 224 с.
  21. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – 255 с.
  22. Розп’ятий Мазепа. – Вінніпег, 1961. – 88 с.
  23. Християнство і поганство. Чого на світі спокою немає. Проповіді. – Вінніпег, 1961. – 64 с.
  24. Фортеця православія на Волині. Свята Почаївська Лавра. Церковно-історична монографія. – Вінніпег, 1961. – 398 с.
  25. Наш бій за державність. Історична епопея. – Вінніпег, 1962. – Ч. 1. – 224 с.
  26. Біблійні студії. – Вінніпег, 1963. – 287с.
  27. Митрополит мученик Арсеній Мацієвич. Історична монографія. – Вінніпег, 1964. – 279 с.
  28. Релігійність Тараса Шевченка. – Вінніпег, 1964. – 103 с.
  29. Служити Народові – то служити Богові. Богословська студія. – Вінніпег, 1965. – 119с.
  30. Слово про Ігорів похід. – Вінніпег, 1967. – 251 с.
  31. Блискуча зоря в українській духовій культурі Преподобна Анна Всеволодівна (1055–3.XI. 1113). – Вінніпег, 1969. – 50 с.
  32. Історія церковно-слов’янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія: У 2 т. – Вінніпег-Канада, 1970. – Т. 324 с.; Т. 2. – 400с.
  33. Мої проповіді. – Вінніпег-Канада, 1973. – 187 с.
  34. Етимологічно-семантичний словник української мови: У 4 т. – Вінніпег, 1979. – Т.1. – 365 с.; 1982. – Т.2 – 399 с.; 1988. – Т.3 – 415 с.; 1994. – Т.4. – 548 с.

IV. ОСНОВНІ ПРАЦІ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ І.ОГІЄНКА

Інтерес до особистості І.Огієнка за сучасних умов такий же великий, як і за його життя. Відповідно і література, присвячена діяльності та творчій спадщині вченого, характеризується різноплановістю жанрів та проблематики. Важливим джерелом у вивченні основних віх життя І.Огієнка є його

автобіографічні матеріали. Слід зауважити, що помилки, на які вони хибують, пов'язані із втратою вченим особистих документів. Відновляти ланцюг давніх подій І.Огієнку довелося послуговуючись власною пам'яттю. Однак незважаючи на певний суб'єктивізм та неточності, спогади вченого також можуть слугувати джерелом до вивчення певних подій вітчизняної історії:

1. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – 1935. – Ч.7, 8; 1936. – Ч. 1, 3, 7, 8-9.
2. Його ж. Світлій пам'яті Івана Липи. 1919–1923 // Наша культура. – 1937. – Ч. 8/9. – С. 321-334.
3. Іларіон Митр. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями. Спогади. 1939–1945 // Віра й культура. – 1966. – Ч. 8/9. – С. 10-16; Ч.10-11. – С.1-5; Ч. 12. – С. 8-12; 1967. – Ч. 1-2. – С.10-11.
4. Огієнко І. Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові /Вид. 2-е, доп. – Вінніпег, 1968. – 92 с.

Життєписи та ювілейні матеріали, складені за життя митрополита Іларіона, значно доповнюють автобіографічну Огієнкіану, але, на жаль, не підкріплені ґрунтовним науково-критичним аналізом, вони хибують на описовість та констатацію фактів:

5. Науковий збірник в 30-у річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – 223 с.
6. Людина праці. Десятиліття Архипастирської праці Митрополита Іларіона. Видання ювілейного комітету // Слово істини (Вінніпег). – 1950. – Ч. 1-2 (37–38). – 72 с.
7. Нестеренко О. “Митрополит Іларіон – служитель Богові й народові”: Біографічна монографія. – Вінніпег, 1958. – 150 с.
8. Ювілейна Книга на пошану Митрополита Іларіона: У 75-ліття його життя й праці. 1882–1957. – Вінніпег, 1958. – 318 с.
9. Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона. Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1973. – 151 с.

Окремі праці І.Огієнка, деякі конкретні напрями і методи його наукової роботи аналізувалися в ході прижиттєвих

рецензій, дискусій на сторінках періодичних видань. Рецензентами наукових праць І.Огієнка були В.Барвінок, В.Біднов, О.Білецький, М.Возняк, Я.Гординський, С.Єфремов, Є.Карський, С.Маслов, В.Науменко, М.Рудницький, І.Свенціцький, К.Студинський, В.Сімович, К.Чехович, С.Щеголев, В.Щербаківський та ін.:

10. Науменко В. Як не треба викладати історію української культури. – К., 1918. – 16с.
11. Щербаківський В. Рецензія на книжку І.Огієнка “Наша культура” // Наше минуле. – 1918. – №.1. – С.183-185
12. Сімович В. Правописний хаос? // Діло. – 1935. – Ч.5. – 5 січня. – С.14-15
13. Чехович К. Апостроф // Діло. – 1935. – Ч.68. – 15 березня. – С.5 та ін.

Особистісна характеристика І.Огієнка, ставлення до нього сучасників, оцінка його ділових та наукових якостей відбита у спогадах Д.Дорошенка, В.Домонтовича, О.Доценка, Г.Костюка, І.Мазепи, С.Русової, М.Шаповала та ін. Суперечливі за психологічною характеристикою особистості вченого, спогади сучасників збігаються у позитивній оцінці його організа-торських та адміністративних здібностей:

14. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923: У 2 т. – К.; Львів, 1923, 1924. – Т.2. – Кн.4,5.
15. Русова С. Мої спомини. – Львів, 1937. – 284 с.
16. Мазепа І. Огнева спроба. Зимовий похід. – Прага, 1941.
17. Його ж. Україна в огні й бурі революції. 1917–1920: У 3 т.: – Т.2. – Прага, 1942. – 232с.; Т.3, 1943. – 236с
18. Домонтович В. (Петров В.П.) Болотяна люкроза (Фрагмент: Університетські роки) // Календар-Альманах на ювілейний 1948 рік (1648–1848–1918). – Авгсбург–Мюнхен, 1948.
19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 542с.
20. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. – Едмонтон, 1987. – 743с.

З-поміж спеціальної наукової літератури, присвяченій вченому, слід виділити низку досліджень, що характеризуються

різноплановістю тематики, ґрунтовністю опрацювання огієнкової спадщини та архівних джерел:

21. Тіменик З. Іван Огієнко (митрополит Іларіон). 1882–1972. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – 227 с.
22. Марушкевич А.А. Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка: Монографія. – К., 1998. – 339 с.
23. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Монографія / Передмова Н.І.Миронець. – К., 1998. – 282 с.
24. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – 528 с.
25. Його ж: Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2000. – 664 с.
26. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українозначні проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності: Монографія / Передмова М.Г.Жулинського. – К., 1997. – 231 с.
27. Його ж: “Лишусь навіки з чужиною...”: Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – Вінніпег-Київ, 2000. – 545 с., іл.

ґрунтовний аналіз окремих напрямів наукової спадщини вченого здійснено в дисертаційних роботах. Нині захищено 7 кандидатських і 3 докторські дисертації. Однак переважна більшість цих робіт припадає на педагогічну галузь:

28. Марушкевич А.А. Просвітницька діяльність і педагогічні погляди І.Огієнка: Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1995. – 161 с.
29. Роняк Т.Г. Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 19 с.
30. Тимошик М. Українознавчі проблеми в науковій, публіцистичній, редакторській і видавничій діяльності Івана Огієнка: Дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. – К., 1997. – 358 с.
31. Тіменик З. Історіософія Православної Автокефальності у

творчій спадщині Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Автореф. канд. філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філос. НАН України. – К., 1997. – 20 с.

32. Мацько В.П. Іван Огієнко – дослідник давньої української літератури: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19 с.
33. Тюрменко І.І. Проблеми української державності в діяльності та науковій спадщині Івана Огієнка: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. – К., 2000. – 395 с.
34. Ляхоцький В. П. Видавнича, архівно-археографічна та бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.08 / НАН України, НБУ ім.Вернадського. – К., 2001. – 28 с.

Досить значний пласт наукової літератури спеціально присвяченої І.Огієнку становлять матеріали наукових конференцій і збірників статей. Вагому роль у визначенні основних напрямів наукових досліджень життєвого та творчого доробку вченого відіграли науково-практичні конференції, що відбулися в Кам'янці-Подільському у 1992 і 1997 рр. Для останньої з них характерним було підвищення наукового рівня доповідей, уникнення поверхових, стандартних тем, розширення самої проблематики досліджень, введення в обіг нових документальних матеріалів. Конференції, що проходили 1992 р. у Львові і 1997 р. в Києві та Житомирі, мали вузько спеціальне тематичне спрямування, – з поглибленим дослідженням проблем мовознавства і педагогіки. Наукові читання, що відбулися протягом 1996-1997 рр. в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Інституті філософії НАН України, Луганському педагогічному університеті сприяють відтворенню внеску вченого у розвиток педагогіки, релігієзнавства, культурології, мовознавства, уточненню біографічних даних:

35. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження: Наук.-практ. конф. до 110-річчя від дня народження: Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 219 с.
36. Іван Огієнко (Незабутні імена української науки): Тези доп. Всеукр. наук. конф. / Редкол.: У.Єлінська / гол. ред./ та ін. –

Львів, 1992. – 249 с.

37. Іван Огієнко (митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості (До 115-річного ювілею видатного вченого): Матеріали Всеукр. наук. конф. 16–17 січня 1997 р. – К., 1997. – 410 с.
38. Велетень науки: матеріали наук.-пед. читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка / Відп. ред. і упор. канд. пед. наук А.А.Марушкевич. – К., 1996. – 234 с.
39. Велетень науки: Наук. зб.: Вип. 2 / За ред. канд. пед. наук А.А.Марушкевич. – К., 1997. – 105 с.
40. Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1872–1972) в контексті українського національного відродження: Наук. доп. Другої Всеукр. наук.-практ. конф. (18–19 лютого 1997 року). – Кам'янець-Подільський, 1997. – 352 с.
41. Іван Огієнко й утвердження гуманітарної науки й освіти в Україні: Матеріали доповідей і повідомлень на Всеукр. наук.-практ. конф. (Житомир, 4–5 березня 1997 р.) / І.Д.Бех та ін.: АПН України, Ін-т педагогіки. – Житомир, 1997. – 104 с. та ін.
42. Огієнківські читання / Матеріали наук. круглих столів 1991–1996 рр./ За наук. ред. д-ра філос. наук А.Колодного, канд. пед. наук А.Марушкевич, канд. філос. наук Л.Філіпович. – К., 1997. – Вип. I. – 199с.

Деякі епізоди громадсько-політичної діяльності І.Огієнка, окремі ідеї, погляди, елементи його наукового доробку аналізувалися в працях з історії України, історії української культури, православної церкви:

43. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (Доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К., 1997. – С.71–131.
44. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – К., 1998. – 154 с.
45. Висоцький С. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Львів; К.; Нью-Йорк, 1998. – 247 с.
46. Мулик-Луцик Ю, Савчук В. Історія Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4-х т. – Вінніпег, 1984. – Т.4.
47. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.: Навч. посібник для вищих навч. закладів.

– К., 1994. – Т.1. – 256 с.

48. Його ж: Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К., 1997. – 200 с.

V. ПЕРЕВИДАННЯ СТУДІЙ І.І.ОГІЄНКА ПІСЛЯ 1990 р.

1. Нариси з історії української мови. Система українського правопису. Популярно-науковий курс з історичним освітленням. Вид. друге. – Вінніпег, 1990. – 216 с.
2. Дохристиянські вірування українського народу: іст. реліг. моногр. – К., 1991. – 424с.
3. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1991. – 272с.
4. Церква під монголами в XIII–XIV ст. // Збірник тисячоліття християнства в Україні 988–1988 / За ред. О. Барана, О. Геруса. – Вінніпег, 1991. – С. 55–77.
5. Церковнослов'янська мова у Литві та Польщі в XV–XVIII століттях. – К., 1992. – 27 с.
6. Берестейська унія 1595–1596 року. Хронологічна канва // Берестейська унія її генеза, теорія, практика. – Вінніпег, 1993. – С.9–46.
7. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2-х т.: Т. 1–2. – К., 1993. – 284 с.
8. Наука про рідномовні обов'язки. – Львів, 1995. – 46 с.
9. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. – К., 1994. – 448 с.
10. Життєписи великих українців / Микола Тимошик упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим.). – К., 1999. – 670 с.
11. Історія української літературної мови / Фундація імені митрополита Іларіона (Огієнка) / Микола Тимошик упоряд., авт. іст.-біогр. нарису і прим. М.С.Тимошик. – К., 2001 – 440 с.
12. Перші революційні вірші Тараса Шевченка. – Львів, 2001. – 70 с.